The Greek Review of Social Research

Vol 30 (1977)

30-31 B'-Γ'

Συλλογικό υποσυνείδητο και κοινωνική αλλαγή

Κλήμης Ναυρίδης

doi: [10.12681/grsr.189](https://doi.org/10.12681/grsr.189)

Copyright © 1977, Κλήμης Ναυρίδης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Ναυρίδης Κ. (1977). Συλλογικό υποσυνείδητο και κοινωνική αλλαγή. *The Greek Review of Social Research*, 30, 254–260. <https://doi.org/10.12681/grsr.189>

συλλογικό ύποσυνείδητο καί κοινωνική αλλαγή

**του
Κλήμη Ναυρίδη**

*Δρα Κοινωνικής Ψυχολογίας
των 'Οργανώσεων
Πανεπιστήμιο Dauphine Παρισιών*

Όταν μιλάμε για κοινωνική αλλαγή αναφερόμαστε στο αποτέλεσμα της θεσμοδημιουργικής δραστηριότητας ενός οποιουδήποτε κοινωνικού σχηματισμού, που μπορεί να είναι μία ομάδα, μία οργάνωση, ή η κοινωνία στο σύνολό της. Πρόκειται δηλαδή για αμετάκλητες και βαθείες αλλαγές των κοινωνικών σχέσεων, ρόλων και αντιλήψεων.

Η κοινωνική αλλαγή, σάν συνισταμένη πολύπλοκων κοινωνικών και ψυχολογικών συγκρούσεων, είναι ταυτόχρονα επιθυμητή και ανεπιθυμητή. Καί όταν βέβαια είναι διαφορετικά τα άτομα ή οι ομάδες που επιθυμούν μία αλλαγή από εκείνα που δεν τη θέλουν, τα πράγματα είναι σχετικά απλά. Συνήθως όμως βλέπουμε άτομα ή ομάδες να είναι άσυνείδητα φορείς αντιφατικών προθέσεων. Ένώ δηλαδή ζητούν μία αλλαγή και ενεργούν προς αυτή την κατεύθυνση, υίοθετούν παράλληλα στάσεις άσυνμβίβαστες.

Αυτό συμβαίνει επειδή η κοινωνική οργάνωση δεν έχει μόνο «έξωτερικές» χρησιμότητες και λειτουργίες, δηλαδή οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές, όπως πιστεύουν οι μαρξιστές, αλλά και «έσωτερικές» χρησιμότητες. Με άλλα λόγια, η κοινωνική οργάνωση δεν έχει μόνο πραγματική ύπόσταση, αλλά είναι φορτισμένη και με «φαντασιακές» σημασίες, ώστε να εξυπηρετεί σε μεγάλο βαθμό διάφορους ψυχολογικούς μηχανισμούς.

Κατά συνέπεια η έξουσία δεν είναι μία εξωγενής μεταβλητή (ή... σταθερά) που μπορούμε να τη βλέπουμε μανιχεικά, αλλά μία κοινωνική συμβατική πραγματικότητα, που είναι ταυτόχρονα επιθυμητή, γιατί άπαντά σε ψυχολογικές ανάγκες μας, και ανεπιθυμητή, γιατί μάς καταπιέζει.

Για τούς θεωρητικούς του μαρξισμού όλες αυτές οι ψυχολογικές λειτουργίες εντάσσονται στο ιδεολογικό έποικοδόμημα και σε τελευταία ανάλυση εκφράζουν τις σχέσεις έξουσίας και εκμετάλλευσης στο επίπεδο της παραγωγής. Τό άν ό «Κύριος Διευθυντής» μάς θυμίζει τόν αυστηρό πατέρα που φοβόμαστε και μισούμε, και νιώθουμε ένοχα γι' αυτό, έχει δευτερεύουσα σημασία. Αυτό όφειλεται, θά μάς έλεγαν, στο ότι ό θεσμός της οικογένειας λειτουργεί σάν μηχανισμός ιδεολογικής αναπαραγωγής και ότι ή «φιγούρα» του πατέρα είναι μία μικρογραφία της έξουσίας που αντίστοιχεί στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Όταν δηλαδή μεταβληθούν οι παραγωγικές σχέσεις, θά αλλάξει και ή ιδεολογική ύπόσταση του πατρικού ρόλου, μέ όλα τά ψυχολογικά έπακόλουθα.

Άλλά τό ιδεολογικό έποικοδόμημα δεν είναι ένας άδρανής άντικατοπτρισμός της οικονομίας, και ό ψυχολογικός παράγων είναι πολύ περισσότερο αυτόνομος από όσο τόν είχε δεί τότε ό Μάρξ. Άποδείξεις ύπάρχουν άφθονες σε όλη την

ιστορία του δυτικού κόσμου τά τελευταία ογδόντα χρόνια, στο φαινόμενο της σοβιετικής γραφειοκρατίας εξήταν χρόνια μετά την 'Οκτωβριανή Έπανάσταση, στην πολιτιστική κρίση που φανέρωσε ο κινέζικος σοσιαλισμός την περασμένη δεκαετία.

Από τόν Reich ως τόν Marcuse, τούς θεσμικούς της Vincennes και τόν Max Pages, έχουν γίνει πολλές σημαντικές προσπάθειες για ένα άνοιγμα του μαρξισμού προς την πλευρά της ψυχανάλυσης. Αναζητήθηκαν δηλαδή συνδετικοί δίαυλοι ανάμεσα στη μαρξιστική ανάλυση της «πραγματικότητας» και τό φροϋδικό ύποσυνείδητο.

Τίνα από τά πίο ενδιαφέροντα έννοιολογικά έργαλεία πού χρησιμοποιήθηκαν σ' αυτή την επιχείρηση, είναι τό συλλογικό ή κοινωνικό ύποσυνείδητο. 'Ο όρος προέρχεται κατ' ευθείαν από την ψυχανάλυση και όπωσδήποτε σημασιοδοτείται διαφορετικά, όταν λειτουργεί έξω από τό «φυσικό» του θεωρητικό πλαίσιο. Έτσι τό άτομικό φροϋδικό ύποσυνείδητο και τό συλλογικό ύποσυνείδητο τών κοινωνιοψυχολόγων δέν διαφέρουν μόνο ποσοτικά άλλα κυρίως ποιοτικά.

Τό ύποσυνείδητο είναι ή μεγάλη ανακάλυψη του Freud. 'Η θητεία του κοντά στον Breuer και άργότερα τόν Charcot στό Παρίσι, θά τόν οδηγήσει σιγά-σιγά νά θεμελιώσει την υπόθεση πώς οι διάφορες παρορμήσεις του ανθρώπου, πού έρχονται σέ σύγκρουση μέ τό περιβάλλον του και κατά συνέπεια δέν μπορούν νά ικανοποιηθούν, δέν εξάφνίζονται, δέν ξεχνιούνται, άλλα άποθνύνται κάπου μέσα στη μνήμη του. Από εκεί προσπαθούν συνεχώς νά επανέλθουν στη συνείδηση, ενώ ό άνθρωπος μέ διάφορους μηχανισμούς άυτοπροστασίας τίς έμποδίζει, άφοδ και μόνον ή άνάμνησή τους τού είναι έννοχλητική.

Η πρώτη προσέγγιση του ύποσυνείδητου πραγματοποιείται μέσα από την τεχνική της ύπνωσης, την όποια ήδη ό Breuer δέν χρησιμοποιεί πιά μέ σκοπό την ύποβολή, άλλα σάν ένα μέσο γιά νά προκαλέσει την ανάδυση μιάς ξεχασμένης ιστορίας, εξουδετερώνοντας τόν έλεγχο, τή λογοκρισία της συνείδησης. 'Η δεύτερη προσέγγιση θά γίνει από την άνάγνωση τών όνείρων, ενώ ή τρίτη, από τό 1900 περίπου και ύστερα, από τή διαδικασία τών «έλευθερων συνειρμών».

Στά πλαίσια της πρώτης του θεωρίας του ψυχικού μηχανισμού ό Freud όρίζει κατά κάποιο τρόπο τοπογραφικά τό ύποσυνείδητο, σέ συνάρτηση μέ δυό άλλα έπάλληλα επίπεδα, τό προσυνείδητο και τή συνείδηση, σάν τό σύστημα τών άποθνημένων λιμνιντικών παρορμήσεων. Άργότερα, μέ τή δεύτερη θεωρία του, ό όρος εμφανίζεται πιά κυρίως σάν έπιθετικός προσδιορισμός. 'Η έννοια του ύποσυνείδητου της πρώτης θεωρίας καλύπτει άφ' ενός τό Αυτό (es) της δεύτερης, ενώ άφ' έτέρου περιλαμβάνει ένα μέρος του 'Εγώ,

ύποσυνείδητους δηλαδή μηχανισμούς άμυνας, και ένα μέρος του 'Υπερεγώ. Επί πλέον, τό Αυτό δέν άποτελείται μόνον από σεξουαλικές έπιθυμίες, άλλα και από καταστροφικές, έπιθετικές τάσεις.

Οι κοινωνιοψυχολόγοι της κοινωνικής αλλαγής, πού χειρίζονται τόν όρο «συλλογικό ύποσυνείδητο», προϋποθέτουν βασικά την ύπαρξη επιπέδων άσυνείδητης επικοινωνίας μέσα στους διάφορους κοινωνικούς σχηματισμούς πού μελετούν. 'Ορισμένοι από αυτούς, όπως οι θεσμικοί, άποδίδουν στό συλλογικό ύποσυνείδητο ένα καθαρά πολιτικό περιεχόμενο, άλλοι, όπως οι εκπρόσωποι της λεγόμενης Σχολής του Λονδίνου, μία έννοια καθαρά ψυχολογική, άλλοι τέλος, όπως ό Max Pages, τού άναγνωρίζουν ταυτόχρονα πολιτικές και ψυχολογικές σημασίες.

Τό πολιτικό περιεχόμενο τού όρου είναι τά στοιχεία εκείνα της άρχουσας ιδεολογίας και οι διάφοροι θεσμοί πού συγκαλύπτουν πραγματικές σχέσεις έξουσίας και έκμετάλλευσης. Είναι επίσης τά διάφορα άποθνημένα προτάγματα κοινωνικής αλλαγής. Τό ψυχολογικό του περιεχόμενο είναι όλες οι «έσωτερικές» χρησιμότητες μιάς κοινωνικής όργάνωσης. 'Η φαντασιακή της δηλαδή επένδυση, όταν λειτουργεί σάν μηχανισμός ψυχολογικής προστασίας.

Στις παραράφους πού ακολουθούν θά προσπαθήσουμε νά εκθέσουμε συνοπτικά τούς διάφορους τρόπους μέ τούς όποιους χρησιμοποιήθηκε ή έννοια του συλλογικού ύποσυνείδητου γιά την άνάλυση φαινομένων κοινωνικής αλλαγής, επιμένοντας ίσως περισσότερο σέ τρία σημεία, πού κατά τή γνώμη μας παρουσιάζουν ιδιαίτερο ένδιαφέρον: τή Σχολή του Λονδίνου, τούς θεσμικούς της Vincennes και τόν καθηγητή Max Pages.

ή προϊστορία: Φρόντ και Γιούνγκ

'Ο Le Bon στην *Ψυχολογία του πλήθους* (1895) περιγράφει τή φυσιολογία της ανθρώπινης συμπεριφοράς μέσα στον όχλο χωρίς όμως νά επιχειρεί νά την αναλύσει. Αυτό θά τό κάνει άργότερα ό Freud, ό όποιος διατηώνει διαδοχικά δύο έρμηνευτικά σχήματα. Τό πρώτο αναφέρεται στό περίφημο έργο του *Τοτέμ και Ταμπού* (1917), μέ τό όποίο τά όμαδικά φαινόμενα άποδίδονται σέ άρχέγονες μνήμες της πρωτόγονης πατριαρχικής όρδης, ενώ μέ τό δεύτερο, πού αναπτύσσεται στό δοκίμιο *Συλλογική ψυχολογία και άνάλυση του 'Εγώ* (1920), ό όχλος παρουσιάζεται σάν συνιστάμενη τών επί μέρους μεταθετικών σχέσεων του καθενός προς τόν άρχηγό.

'Ο Freud άσχολείται λοιπόν μέ τά κοινωνικά φαινόμενα, μέσα όμως πάντοτε στά πλαίσια της προβληματικής τών συγχρόνων του θεωρητικών της ψυχολογίας του πλήθους. Γά έρμηνεύει δέ ψυ-

χαναλυτικά, θεωρώντας τα σάν ἀπλά ἀθροιστικά ἀποτελέσματα ἀτομικῶν περιπτώσεων.

Στό ἔργο του *Ἡ δυσφορία μέσα στόν πολιτισμό* (1929), τελείως φυγαλεὰ καί πρὸς τὸ τέλος, κάνει μιὰ νύξη πὸς οἱ διάφορες κοινωνικὲς κρίσεις θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν σάν μαζικὰ νευρωσικὰ συμπτώματα. Γιά τὸν Freud ὅμως ὁ κοινωνικὸς παράγοντας ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι μία σταθερά, πού εἴτε ἔρχεται σὲ ἐξωτερικὴ σύγκρουση μὲ τὸ ἄτομο, μέσω τῆς «ἀρχῆς τῆς πραγματικότητος», εἴτε τὸ ἄτομο ἐσωτερικεύει τὴν κοινωνικὴ καταπίεση καί συγκροτεῖ τὸ Ὑπερεγώ του.

Στὴν ἔννοια τοῦ ἀτομικοῦ φροϋδικοῦ ὑποσυνείδητου, ὁ Jung προσθέτει τὴν ἔννοια ἐνὸς ὁμαδικοῦ ὑποσυνείδητου πού περιλαμβάνει ἀρχέτυπες φυλετικὲς εἰκόνες (modi) καί παραστάσεις καί κρύβεται μέσα στὰ παραμύθια καί τὶς θρησκείες τῶν λαῶν.

Τὸν Jung δὲν τὸν ἀπασχόλησε ποτὲ ἰδιαίτερα τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, τὸ συλλογικὸ του δὲ αὐτὸ ὑποσυνείδητο φαίνεται νὰ εἶναι σχετικὰ στατικό, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν ἀνανεώνεται. Κατὰ τὸν Jung, ὁ ἄνθρωπος, στὴν καλύτερη περίπτωση, καταφέρνει προοδευτικὰ νὰ ἐξατομικεύσει τὶς καταβολὲς τῆς φυλῆς του. Συνειδητοποιώντας τὸ συλλογικὸ του περιεχόμενο, τὸ ἀφομοιώνει καί παύει νὰ τὸ προβάλλει. Ὃταν αὐτὸ δὲν συμβαίνει, ὅταν δηλαδὴ τὸ ὑποσυνείδητο ἐπιμένει νὰ λειτουργεῖ σάν ἓνα ἕξένο σῶμα μέσα στόν ὁλόλοιο ψυχικὸ ὄργανισμό, τότε ἔχουμε διάφορα συλλογικὰ νευρωσικὰ ἢ καί ψυχωσικὰ ἀκόμη συμπτώματα, ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τῆς ναζιστικῆς Γερμανίας, τὴν ὁποία ὁ Jung ἀποδίδει ἀνεπιφύλακτα στό αἰνίδιο ξύπνημα κάποιου συλλογικοῦ τευτονικοῦ ὑποσυνείδητου.

οἱ νεο-φροϋδικοί

Ὁ Freud θέλησε νὰ δώσει μιὰ παγκοσμιότητα στό οἰδιπόδειο σύμπλεγμα καί στό ἄγχος ἐννοιολογισμοῦ, πού, στὰ πλαίσια τῆς ψυχανάλυσης, θεωροῦνται σάν δομικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνθρώπινου ψυχισμοῦ.

Νεο-φροϋδικοί ψυχχαναλυτὲς καί ἀνθρωπολόγοι ψυχχαναλυτικῆς ἐμπνευσης, ὅπως οἱ R. Malinowski, A. Kardiner, K. Horney, E. Fromm, M. Mead, R. Benedict, κ. ἄ., ἀπέδειξαν ἀργότερα πὸς οἱ βασικὲς ψυχολογικὲς συγκρούσεις, πού δημιουργοῦν τὸν οἰδιπόδειο μηχανισμό καί τὸ ἄγχος, εἶναι περιορισμένης ἐθνολογικῆς ἐμβέλειας καί ὀφείλονται στόν ἰουδαιοχριστιανικὸ πολιτισμό μας. Οἱ ἀναλύσεις αὐτὲς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπεκταθοῦν σὲ ἄλλους πολιτισμικοὺς χώρους, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ Πολυνησία ἢ ἡ Ἀφρική, στοὺς ὁποίους ὁ θεσμός τῆς οἰκογένειας καθόσκει καί οἱ ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἀγωγή τῶν παιδιῶν στὰ πρῶτα

κυρίως χρόνια τῆς ζωῆς τους, πού κατὰ τὸν Freud παίζουν καθοριστικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς προσωπικότητος, εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι σὲ μᾶς. Τὸ ὑποσυνείδητο συνεπὸς κατ' αὐτοὺς δὲν εἶναι τὸ ἴδιο σὲ ὅλα τὰ μῆκη καί πλάτη τῆς γῆς, ἀφοῦ προσδιορίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ ἐθνολογικὲς μεταβλητές.

ἡ πολιτικὴ ἀνάλυση τῆς «ἀρχῆς τῆς πραγματικότητος»

Ὁ Reich ἦταν ὁ πρῶτος πού ἀναζήτησε τίς πολιτικὲς ρίζες τῆς σεξουαλικῆς καταπίεσης στὴν ταξικὴ διάρθρωση τῆς κοινωνίας καί στὴν πάλιν τῶν τάξεων. Ἀνακάλυψε λοιπὸν πὸς οἱ κακὲς συνθήκες διαβίωσης καί μόρφωσης, ἡ ἐκμετάλλευση στὴ μισθωτὴ ἐργασία καί ἡ καταπίεση ἀπὸ τὸ Δίκαιο καί τὴν ἀστικὴν ἰδεολογία, ἐμποδίζουν τὸν νέο νὰ διαμορφώσει ἰσορροπημένη σεξουαλικότητα. Ἡ πάλιν τῶν τάξεων συνεπὸς ἀποτελεῖ τὸ κοινωνικὸ ὑπόβαθρο τῶν νευρώσεων.

Μέ τὴν *Ψυχολογία τῆς μάζας τοῦ φασισμού*, ὁ Reich ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναλύσει, μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς ψυχανάλυσης, τὸ παρὰδοξο φαινόμενο τῆς ἀνόδου τοῦ Χίτλερ στὴν ἐξουσία, στὴ χτυπημένη ἀλύπητα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ὕφεση Γερμανία τοῦ 1930-32. Ποιὲς δηλαδὴ διεργασίες μεσολάβησαν ὥστε, σὲ μιὰ στιγμὴ θαυμάτης κρίσης τοῦ γερμανικοῦ καπιταλισμοῦ καί ἐνῶ ὁ καθένας θὰ περίμενε τὸ πέρασμα στό σοσιαλισμό, οἱ Γερμανοὶ μικροαστοὶ καί οἱ ἐργάτες νὰ βροῦν ξαφνικὰ στό πρόσωπο τοῦ Φύρερ τὸν ἀπὸ μηχανῆς θεὸ τους.

Ὁ Reich, μὲ τὴν ἴδια του τὴν ἀτομικὴ ἱστορία, ἔδειξε τὸ ἐνδιαφέρον του νὰ συμβιβάσει τὸν μαρξισμό μὲ τὴν ψυχανάλυση. Μέλος τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τῆς Αὐστρίας καί ταυτόχρονα ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ πετυχημένους ψυχχαναλυτὲς τῆς Βιέννης καί στενὸς συνεργάτης τοῦ Freud, ἀποβάλλεται τὸ 1934 καί ἀπὸ τὴν ψυχχαναλυτικὴ καί ἀπὸ τὴν κομμουνιστικὴ διεθνή μὲ τὴν ἐτικέτα τοῦ τρελλοῦ πού τοῦ κόλλησε ὁ φίλος του O. Fepnichel. Οἱ συνθήκες δὲν ἔχουν ἀκόμα ὀριμώσει γιὰ νὰ ἀναγνωριστῇ τὸ ἔργο του. Ἐτεῖ οἱ Reich παραμένει στό περιθώριο τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ Marcuse, παρατηρώντας τὴν πιὸ ἐξελιγμένην στὰ χρόνια μας βιομηχανικὴν κοινωνία, τὴν ἀμερικανικὴ, ἐπισημαίνει τὴν ἐμφάνιση νέων μορφῶν καταπίεσης. Στὴ φροϋδικὴ ἔννοια τῆς καταπίεσης τῶν ἐνστικτῶν προσθέτει τὴν ἔννοια τῆς ὑπερκαταπίεσης. Τὰ ἐνστικτὰ ἐξιδανικεύονται καί ἐξοστρακίζονται μὲ διάφορους μηχανισμούς πού ἐλέγχουν τὸ κατεστραμένο, καί κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο δὲν ἐκδηλώνονται ποτὲ πρωτογενῶς.

Ἡ καταναλωτικὴ κοινωνία καταφέρνει νὰ δίνει γιὰ κατανάλωση τὰ ἀγαθὰ μὲ τὴν μορφὴ συμβόλων, καί ἡ καταπίεσή της ἐκφράζεται, ἔτσι, ἀνε-

ξάρτητα από τη χαρακτηρισμένη βία, πού ποτέ δεν εξέλιπε, διά μέσου των περιφημών «νόμων της αγοράς». Για παράδειγμα αναφέρεται ή «άρχή της αποδοτικότητας», πού γιά τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι κάτι ανάλογο μέ τήν «άρχή της πραγματικότητας» στήν ψυχανάλυση. Βάσει λοιπόν αὐτῆς τῆς «ἀρχῆς», οἱ ἐργαζόμενοι ξοδεύουν τήν ἐνέργεια πού τούς περισσεύει ἀπό τή δουλειά τους σέ δραστηριότητες τέτοιες, πού ὄχι μόνο δέν βάζουν σέ κίνδυνο τήν κατεστημένη τάξη, ἀλλά ἀντίθετα τήν ἰσχυροποιούν (ὅπως εἶναι τὰ σπόρ ἢ ἡ παρακολούθηση τῶν διαφημίσεων).

Οἱ ἐπιθυμίες λοξοδρομοῦν ἀπό τήν ὁρμική τους προέλευση καί μεταμορφώνονται σέ οικονομικές ἀνάγκες, πού ἡ παραγωγή καί τὸ ἐμπόριο προγραμματίζουν ἐτσι, ὥστε νά ἐξασφαλιστεῖται ἀδιατάρακτη ἡ πρόοδος τοῦ κεφαλαίου.

ἡ ψυχολογική ἀντίληψη τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς στὶς ὁργανώσεις καί τὶς μικρὲς ὁμάδες

Μεταπολεμικά ἡ Κοινωνική Ψυχολογία τῶν Ὁμάδων συστηματοποιήθηκε καί ἀναπτύχθηκε ραγδαία μέσα ἀπὸ τὸ λεθινιανό (Kurt Lewin) T-Group, ἡ τῆ «Διαγνωστικῆς Ὁμάδας». Ἀργότερα οἱ Εἰδρωπαῖοι ψυχίατροι καί οἱ κοινωνιοψυχολόγοι τῶν ὁμάδων θά τοῦ δώσουν μιά ψυχαναλυτικὴ κατεῦθυνση, ἀπομακρύνοντάς το ἐτσι ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο τὸν προορισμὸ, τῆ μελέτῃ δηλαδὴ τῶν μηχανισμῶν τῆς ἡγεσίας καί τῶν ἀποφάσεων μέσα στὶς ὁμάδες.

Στὸ Tavistock Institute καὶ τὴν Tavistock Clinic τοῦ Λονδίνου, οἱ Bion, Jaques, Menzies, κ.ά., κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς Melanie Klein, ἐπιχειροῦν νά ἐρμηνεύσουν συστηματικὰ πιά τὰ φαινόμενα τῶν ὁμάδων ἐπὶ τῇ βάσει ψυχαναλυτικῶν ὑποθέσεων. Μιά τέτοια ὑπόθεση εἶναι πὼς ἡ ὁμάδα ἀποτελεῖ τὴν ὑποσυνείδητὴ ἀναπαράσταση ἑνὸς «μερικοῦ ἀντικειμένου» τῆς βρεφικῆς ἡλικίας καί κατὰ κύριο λόγο τοῦ μητρικοῦ μαστοῦ. Τοῦ μαστοῦ πού δίνει τροφή, τοῦ «καλοῦ» δηλαδὴ μαστοῦ, καί τοῦ «κακοῦ» μαστοῦ πού τὴ στερεῖ.

Ὁ Bion διακρίνει σέ δύο ἐπίπεδα τὸ συλλογικὸ ὑποσυνείδητο. Στὸ πρῶτο ἐπίπεδο ἔχουμε τρεῖς συλλογικοὺς μηχανισμούς ἄμυνας, τοὺς ὁποίους ὀνομάζει «θασικὲς ὑποθέσεις» (assumptions): ἐξάρτησις, ἐπίθεσις-φυγὴ καί σὺνδεσις. Κάθε μιά ἀπὸ τὶς «ὑποθέσεις» αὐτὲς χαρακτηρίζει τὴν ἀτμόσφαιρα πού ἐπικρατεῖ μιά δεδομένη στιγμή στὴν ὁμάδα. Πρόκειται γιά ὑποσυνειδητὴ συμβατικὲς καταστάσεις πού χρωματίζονται διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν συμπεριφορὰ τοῦ καθενὸς, ἀνάλογα μέ τὰ ἀτομικὰ τὸν διώματα καὶ τὴν ἰδιομορφίαν πού παρουσιάζει ἡ προσωπικότητά του. Ὄταν ἐπικρατεῖ ἡ πρώτη «ὑπόθεση», ἡ ὁμάδα ἐκδηλώνει τὴν ἐξάρ-

τησὴ τῆς ἀπὸ τὸν ψυχολόγο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο φαίνεται νά περιμένει τὴ λύση στὸ πρόβλημά της. Μὲ τὴ δεύτερη «ὑπόθεση» ἡ ὁμάδα δυσανεκτή-μένη ἐπιτίθεται καί ἄμσως μετὰ ὑποχωρεῖ μέ διάφορες ἐκδηλώσεις αἰσθημάτων ἐνοχλῆς. Κατὰ τὴν τρίτη τέλος «ὑπόθεση», ἡ ὁμάδα δείχνει πὼς ἄγνοεῖ τὸν ψυχολόγο ζητώντας νά ἀνακουφισεῖ τὸ ἄγχος τῆς μέσα ἀπὸ ἐξιδανικευμένες διαπροσωπικὲς σχέσεις.

Τὸ δεύτερο ἐπίπεδο, πού ὁ Bion ὀνομάζει «πρωτονοϊκόν», περιλαμβάνει βασικοὺς φόβους καί φαντάσματα, σάν αὐτὰ πού περιγράφει ἡ Melanie Klein.

Κατὰ τὸν Jaques καὶ τὴ Menzies, ἡ κοινωνικὴ ὁργάνωση ἐξυπηρετεῖ ἀτομικοὺς ὑποσυνείδητους μηχανισμούς ἄμυνας κατὰ τοῦ παρανοειδοῦς καί σχιζοειδοῦς ἄγχους, ὅπως εἶναι ὁ διχασμὸς, ἡ προβολὴ καί ἡ ἐνδοβολὴ (introjection), μέ τὸ νά προτείνει, συνειδητὰ ἢ ἄσυνειδητα, προβλητικὸς στόχους «καλὸν» καί «κακὸν» ἀντικειμένων. Ἡ ψύχωση δέν εἶναι παρὰ τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς μειωμένης ἱκανότητος προσαρμογῆς καί χρησιμοποίησις τῆς κοινωνικῆς αὐτῆς ὁργάνωσης.

Ὁ Jaques παρατηρεῖ πὼς στὸ Βρετανικὸ Ναυτικὸ ὁ Πρῶτος Κυβερνήτης προβάλλεται σάν «καλὸ» ἀντικείμενο γιὰ ταῦτα, ἐνῶ ὁ Δεύτερος ἔχει πάντοτε τὸν «κακὸ» ρόλο. Ἡ Μενζιες, μελετώντας τὴν ὁργάνωση τῶν ἀδελφῶν νοσοκόμων σὲ ἓνα μεγάλον Γενικὸ Νοσοκομεῖο τῆς πατρίδας τῆς, καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ κανονισμὸς, ἡ ἐπαγγελματικὴ τους ἰδεολογία καθὼς καί οἱ διάφορες ἐθιμικὲς συμπεριφορὲς τους ἀποβλέπουν σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἀπαλλαγὴ τους ἀπὸ ἓνα ἰσχυρότατο ἄγχος θανάτου καί ἀπὸ αἰσθήματα ἐνοχλῆς.

Οἱ θεσμοὶ λοιπόν, κατὰ τοὺς ἐκπροσώπους αὐτοῦ τῆς λεγόμενης Σχολῆς τοῦ Λονδίνου, φαίνεται νά μοιάζουν περὶπου μέ ψυχολογικὲς κοινπραξίες, πού προστατεύουν τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν κατάθλιψη καί τὸ ἄγχος καταδιώξεως. Κατὰ συνέπεια, ἡ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ δέν ὑπακούει μόνο σὲ οικονομικὰ καί πολιτικὰ κίνητρα, ἀλλὰ ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ καί ἀπὸ ψυχολογικοὺς παράγοντες.

Θεσμικὴ ἀνάλυση καί κοινωνικὴ ἀλλαγὴ

Θεσμικὴ ἀνάλυση εἶναι ἡ ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν φαινομένων στὸ ἐπίπεδο τῶν θεσμῶν. Ἡ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ, ὅταν προβάλλει στὴν θόνη τῆς θεσμικῆς ἀνάλυσης, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διαλεκτικῆς ἐξέλιξης τῶν θεσμῶν σὲ συνάρτηση μέ τὰ θεσπιζόμενά τους (instituant), δηλαδὴ τὶς θεσμικὲς σημασίες τους.

Κατὰ τὸν Καστοριάδη, οἱ θεσμοὶ εἶναι συμβολικὰ δίκτυα, ἐπικυρωμένα κοινωνικὰ, στὰ ὁποῖα συνδυάζονται, σὲ διάφορες ἀναλογίες καί σχέσεις,

λειτουργικές καί φαντασιακές συνιστώσες. Ὄταν τὸ φαντασιακὸ στοιχείο καταστεί αὐτόνομο καί κυριαρχήσει σέ ἓνα θεσμὸ, αὐτὸ προκαλεῖ τὴν αὐτονομίη καί κυριαρχία τοῦ θεσμοῦ πάνω στὴν κοινωνία.

Οἱ θεσμικές διεργασίες δὲν συντελοῦνται στὴν περιοχή τοῦ ἐποικοδομήματος μόνο, ἀλλὰ σέ ὁλόκληρον τὸν κορμὸ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, γι' αὐτὸ καί ἡ διάκριση τοῦ ἐποικοδομήματος ἀπὸ τὴν οἰκονομική συγκρότηση τῆς κοινωνίας δὲν ἐξυπηρετεῖ, κατὰ τοὺς θεσμικούς, καμιά σκοπιμότητα.

Μέ τὴν σύγχρονη Θεσμική Σχολή τῆς Vincennes στὸ Παρίσι ἡ πολιτικοποίησις τῆς ἔννοιας τοῦ συλλογικοῦ ὑποσυνειδήτου ὁλοκληρώνεται. Πνευματικοὶ ἀπόγονοι τοῦ Durkheim, με ἐπιρροές ἀπὸ τὸν μαρξισμό, τὴν ψυχανάλυση καὶ τὸν ὑπαρξισμό τοῦ Sartre, οἱ θεωρητικοὶ τῆς Σχολῆς αὐτῆς G. Lapassade, R. Lourau, M. Lobrot κ.ά., ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ ὁλοκλήρωμα πὼς οἱ θεσμοὶ εἶναι τὸ πολιτικὸ ὑποσυνειδητὸ τῆς κοινωνίας. Καλύπτουν δηλαδὴ τὴς ἀπωθημένες σχέσεις κυριαρχίας καί ἐκμετάλλευσης σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα. Τὸ πολιτικὸ αὐτὸ ὑποσυνειδητὸ διαφαίνεται, κατὰ τοὺς θεσμικούς, μέσα ἀπὸ τὴς διάφορες ἐκδηλώσεις τῆς ἀντικουλτοῦρας, ἢ τῆς κοινωνικῆς διεκδικήσεις γιὰ ἀναγνώριση τῶν διαφορῶν πολιτικῶν καί σεξουαλικῶν μειονοτήτων, ὅπως εἶναι οἱ γυναικες, οἱ ἀνήλικοι ἢ οἱ ὁμοφυλόφιλοι.

Μέ τὴν κοινωνιοανάλυση, ποὺ ἀποτελεῖ κατὰ κάποιο τρόπο ἕναν ἰσομορφισμό τῆς ψυχανάλυσης σάν πράξης στὸ χῶρο τῆς Κοινωνιολογίας, προσπαθοῦν νὰ προκαλέσουν τὸ πολιτικὸ ὑποσυνειδητὸ στὸ ἐπίπεδο τῶν ὁργανώσεων καὶ τὸν μικρῶν ὁμάδων νὰ μιλήσει. Τὸ ἀντίστοιχο τοῦ κανόνα τῶν «ἐλεύθερων συνειρημῶν» τῆς ψυχανάλυσης εἶναι ὁ λεγόμενος «θεσμικὸς ἰσολογισμός», κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου διάφοροι «φυσικοὶ» (ἐνδογενεῖς) ἢ «τεχνητοὶ» (ποὺ τοὺς παρεμβάλλει δηλαδὴ ὁ κοινωνιοανάλυτης) «ἀναλύτες» φέρνουν στὸ φῶς ὑποσυνειδητές κοινωνικῆς ἀντιθέσεις καί συγκρούσεις, ποὺ καλύπτονται κάτω ἀπὸ τὸ θεσμικὸ ἔνδυμα τῆς ὁργάνωσης.

Ἡ Σχολή αὐτὴ ξεκίνησε σάν μία κριτικὴ τῆς Κοινωνικῆς Ψυχολογίας ἀπὸ τὰ ἄριστερα. Θεωροῦν τὴν ἀντίληψη τῶν κοινωνιοψυχολόγων σχετικά μὲ τὴν ἀλλαγὴ σάν καθαρά λειτουργικὴ, προβάλλοντας τὸ ἐπιχείρημα πὼς ἡ Κοινωνικὴ Ψυχολογία εἶναι φυσικὸ δημιούργημα τῶν μεταβιομηχανικῶν κοινωνιῶν ποὺ, γιὰ νὰ προχωρήσουν στὴν ἀνάπτυξή τους, αἰσθάνονται ὁλοένα ἐπιτακτικότερα τὴν ἀνάγκη νὰ ἀπογραφειοκρατικοποιήσουν τὴν παραγωγικὴ διαδικασία.

Γιὰ τοὺς θεσμικούς ὁ φιλελευθερισμὸς τῶν κοινωνιοψυχολόγων, ὅπως καί ὁ κάθε φιλελευθερισμός, δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἰδεολογικὸ τέχνασμα, ἓνα ὑποσυνειδητὸ στρατήγημα τῆς ἀστικής τάξης

γιὰ νὰ διατηρηθεῖ στὴν ἐξουσία. Στὸ χῶρο τῆς Παιδείας, ποὺ ἀποτελεῖ ἐξ ἄλλου τὸ ἀγαπημένο τους πεδίο δράσεως..., διατείνονται πὼς ὁ λειτουργικὸς φιλελευθερισμὸς χάνει τελείως τὸ νόημά του μέσα σ' ἓνα σύστημα, ποὺ ὄχι μόνον εἶναι δομημένο πάνω στὴν ἐξάρτηση καί τὴν ἐκμετάλλευση, ἀλλὰ ποὺ ὁ βασικὸς προορισμὸς του εἶναι ἡ διαρκὴς ἀναπαραγωγὴ τῆς.

συλλογικὸ ὑποσυνειδητὸ καί κοινωνικὴ ἀλλαγή κατὰ τὸν Max Pages

Ὁ Max Pages, ἐπηρεασμένος βαθύτατα ἀπὸ τὸν Carl Rogers, τοῦ ὁποῦ γιὰ ἓνα διάστημα ὑπῆρξε καὶ μαθητὴς, καὶ τὸν ὑπαρξισμό τοῦ M. Heidegger, διατυπώνει λίγο πρὶν τὸ 1968 τὴν πρώτην του θεωρίαν τῆς προσωπικότητας καί τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Μία ἀπὸ τῆς βασικῆς ὑποθέσεις εἶναι ὅτι τὸ ὑποσυνειδητὸ, ποὺ περιλαμβάνει τὸ ἀπωθημένο βίωμα τῆς αὐθεντικῆς σχέσης, ἀνανεώνεται διαρκῶς καὶ λειτουργεῖ «ἐδῶ καὶ τώρα». Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἓνα ἐνεστωτικὸ ὑποσυνειδητὸ, σέ ἀντίθεση πρὸς τὸ φροϋδικό, ποὺ ἀναφέρεται κυρίως στὸ μακρινὸ παρελθὸν τῶν πρώτων χρόνων τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ αὐθεντικὴ σχέση εἶναι πάντοτε θετικὴ, εἶναι ἀγάπη. Ἐπειδὴ ὁμως ἐξ ὁρισμοῦ συνυπάρχει μὲ τὴν προοπτικὴ τοῦ θανάτου, τοῦ ἀποχωρισμοῦ, εἶναι ἀγχογενὴς καὶ ὀδυνηρὴ. Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν καταστρέφει «διάφορες ἄμυνες» γιὰ νὰ ξεπεράσει τὸ ἄγχος του. Οἱ ἄμυνες αὗτές κλιμακώνονται σέ δύο διαφορετικὰ ἐπίπεδα: ἓνα πρωτογενὲς καί ἓνα δευτερογενές. Στὸ πρῶτο ἔχουμε τοὺς δύο θεμελιώδεις τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἀποφεύγεται ἡ αὐθεντικὴ σχέση: τὴν κτητικὴ ἀγάπη, ποὺ εἶναι ἀπόλυτη ταῦτιση, συγχώνευση μὲ τὸν ἄλλον, καί τὴν ἐχθρότητα, ποὺ εἶναι ἀπόλυτη διάσταση. Τὸ δεῦτερο ἐπίπεδο περιλαμβάνει τὰ διάφορα συμβολικὰ συστήματα, με τὰ ὁποῖα οἱ ἄμυνες αὗτές ἐμφανίζονται στὴν ἐπιφάνεια.

Γιὰ τὸν Pages τῆς πρώτης αὐτῆς περιόδου, οἱ κοινωνικοὶ καταπιεστικοὶ θεσμοὶ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ συλλογικοὶ μηχανισμοὶ προστασίας ἀπὸ τὸν ὑπαρξιακὸ ἄγχος.

Ἀργότερα, ἀπὸ τὸ 1968 καί μετὰ, θὰ συναντηθεῖ μὲ τὸν μαρξισμό, θὰ πλησιάσει πιὸ κοντὰ στὸ ἔργο τοῦ Reich, καί θὰ ἀναθεωρήσει τὴς σχέσεις του μὲ τὴν ψυχανάλυση, τὴν ὁποία μέχρι τότε τουλάχιστον φαίνεται νὰ ἀπορρίπτει. Δὲν ἐγκαταλείπει τὴν πρώτην του θεωρίαν, ἀλλὰ τὴν ἐμπλουτίζει, τὴν περιπλέκει περισσότερο, τὴν πολιτικοποιεῖ καί τῆς προσθέτει μία ἱστορικὴ διάσταση. Τὸ «ἐδῶ καὶ τώρα» ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει καί νὰ προσδιορίζει τὴς συντεταγμένες τῆς ἀλλαγῆς, περιορίζεται ὁμως ἀπὸ αὐτοδύναμες ἱστορικῆς συνιστώσες.

Εκκινώντας ο Pages από τη δομική αντίληψη του μαρξισμού των Althusser και Πουλαντζά, θεωρεί στο έξις τα κοινωνικά φαινόμενα, και κατά συνέπεια την κοινωνική αλλαγή, σαν αποτέλεσμα της πολλαπλής αλληλεπίδρασης και των μετασχηματισμών τεσσάρων παραγόντων: του οικονομικού, του πολιτικού, του ιδεολογικού και του ψυχολογικού. Ο πρώτος περιλαμβάνει τις παραγωγικές σχέσεις όπως ορίζονται στον μαρξισμό, ο δεύτερος είναι το σύστημα λήψεως, των αποφάσεων, ο τρίτος, το σύστημα μέσα από το οποίο συλλαμβάνεται και ερμηνεύεται ή πραγματικότητα, και ο τέταρτος περιλαμβάνει επιθυμίες, συναισθήματα και εικόνες της φαντασίας.

Η διάρθρωση αυτή υπάρχει σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό από άποψως περιεχομένου και μεγέθους. Οι δε σχέσεις εξουσίας είναι ίδιες στο κάθε ένα από τα τέσσερα επίπεδα. Οι ομάδες δηλαδή που ελέγχουν την οικονομική ζωή είναι πολιτικά οι ισχυρότερες, επιβάλλουν την ιδεολογική τους θεώρηση, ενώ από την άλλη δίνουν συνεχώς τον τόνο στο ψυχολογικό επίπεδο δημιουργώντας και προτείνοντας διάφορα σύμβολα και πρότυπα για ταύτιση.

Ο Pages αναγνωρίζει επίσης τελικά τη βιολογική και πρωτογενή υπόσταση του σεξουαλικού ενστίκτου, όπως περιγράφεται από την ψυχανάλυση.

Στην πρώτη του λοιπόν μορφή, το συλλογικό ύποσυνείδητο στά κείμενα του Max Pages έχει καθαρά συναισθηματικό περιεχόμενο (affectif). Οι όρμες δεν έχουν καμιά πρωτογενή λειτουργικότητα, αφού είναι άπλοϊ άμυντικοί σχηματισμοί ενάντια στο άγχος του θανάτου. Ο άλλος δεν μπορεί παρά να είναι ύποκειμενο, αφού ή ίδια ή ύπαρξη δεν μπορεί να όρισεθ διαφορετικά παρά μόνο μέσα από τη συν-ύπαρξη (du mitsein του Heidegger). Η ύποκειμενικότητα δε του ότόμου, και αυτή άκριβος είναι ή βασική συμβολή του ύπαρξισμού στή διάπλαση της πρώτης του θεωρίας, δεν έχει τον δυνητικό εκείνο χαρακτήρα πού της δίνει ή ψυχανάλυση, αλλά είναι αυτή καθαυτή ή ούσία του.

Από τό 1968 και ύστερα τό περιεχόμενο αυτό του συναισθηματικού ύποσυνείδητου διευρύνεται, γιά νά μεταβληθεί τελικά σέ ένα χώρο πολυμεταβλητό και πολυσήμαντο, μέσα στον όποιο ή άυθεντική σχέση εξακολουθεί νά άντιμετωπίζει τό φάσμα της φθοράς. Υπάρχουν όμως τά φαντάσματα του παρελθόντος, καθώς και συλλογικά προτάγματα (projets), φόβοι και άμυντικοί μηχανισμοί πού αναφέρονται στην άναδιοργάνωση των κοινωνικών σχέσεων.

Κινοήμενος συχνά σέ παράλληλη τροχιά μέ τον Marcuse, ό Pages μελετά συστηματικά τις διάφορες συναισθηματικές και ψυχολογικές στρατηγικές πού χρησιμοποιεί τό κατεστημένο γιά να πα-

γώνει την κυριαρχία του και νά εκμεταλλεύεται την έργασία των εξαρτημένων τάσεων.

Επίλογος

Γενικεύοντας την περίφημη φράση του Lacan, πώς τό ύποσυνείδητο είναι φροϋδικό μόνο μέσα στο άναλυτικό πλαίσιο της ψυχανάλυσης (μέ τό σκηναίο δηλαδή του ντιθανιού και της πολυθρόνας, τον κανόνα των ελεύθερων συνειρημών και τις άναλυτικές ύποθέσεις του ψυχαναλύτη), θά μπορούσαμε ίσως νά πούμε πώς τό ύποσυνείδητο είναι ό,τι είναι και ό,πώς είναι (φροϋδικό, φυλετικό, πολιτικό, συναισθηματικό, κτλ.) σέ συνάρτηση πάντοτε μέ την όπτική γωνία μέσα από την όποία τό βλέπουμε και τό σκοπό πού, συνειδητά ή άσυνειδητά, έξυπηρετεί ή παρατήρησή μας. Στην περίπτωση του κοινωνιοψυχολόγου, αυτό εκφράζει κάθε φορά την πραγματική ή τη φανταστική του στράτευση σέ ένα συγκεκριμένο χώρο κοινωνικών συμφερόντων, μέ την προοπτική ενός συγκεκριμένου σχεδίου κοινωνικής όργάνωσης.

Η γνωστή θέση των θεσμικών, κατά την όποία ή Κοινωνική Ψυχολογία έξυπηρετεί μία συγκεκριμένη ανάγκη του καπιταλισμού σέ προχωρημένες φάσεις της άνάπτυξής του, είναι ίσως θάσιμη. Αυτό φαίνεται άλλωστε όλοάκαρα από τό γεγονός ότι ή κοινωνική ζήτηση έκδηλώθηκε ούσιαστικά, μέχρι τώρα τουλάχιστον, από την πλευρά της βιομηχανίας και της κρατικής γραφειοκρατίας των άνεπτυγμένων καπιταλιστικά χωρών της Δύσης, μέ σκοπό τη θελτίωση της παραγωγικότητάς τους. Τό γεγονός όμως αυτό δεν τραυμάτιζει ούτε κατά τό ελάχιστο τη σημασία των έπιτευγμάτων της, τά όποία είναι δυνατόν νά χρησιμοποιηθούν πρός κάθε κατεύθυνση.

Τό ύποσυνείδητο χρησιμοποιήθηκε εύρύτατα από τό φασισμό, πού εκμεταλλευόμενος ύποσυνείδητους φόβους και άμυνες των ανθρώπων κατόρθωνε νά προάγει τον συντηρητισμό του.

Στά χρόνια μας τό κατεστημένο αξιοποιεί έπιδέξια τις άνακαλύψεις της ψυχολογίας καταφεύγοντας σέ νέους, άφανείς τρόπους καταπίεσης, μέσω των μαζικών μέσων έννημέρωσης, της διαφήμισης και του σύγχρονου management.

Από την άλλη πλευρά ή άριστερά εξακολουθεί νά άγνοεί την ψυχολογία, βασίζόμενη άποκλειστικά σχεδόν σέ πολιτικές και οικονομικές άναλύσεις, μέ αποτέλεσμα συχνά νά την ξεπερνούν τά γεγονότα.

Τό έρώτημα όμως παραμένει: άρκει νά συμπληρώσουμε αυτό πού λείπει στον μαρξισμό μέ μία δόση ψυχανάλυσης ή αυτό πού λείπει στην ψυχανάλυση μέ μία δόση μαρξισμού, γιά νά καλυφθούν οι άμοιβαίες άδυναμίες τους; Και άν τελικά αυτό άρκει, είναι δυνατό νά γίνει, ή μήπως τό συστήματα αυτά, μή έπιδεχόμενα καμιά θεωρητική

προσθαφαίρεση, ἔχουν ἀκριβῶς τήν ἱκανότητα νά καταπίνουν ἀμέσως κάθε προσθήκη καί νά τήν ἐξαφανίζουν μέσα στήν ἐννοιολογική τους πληρότητα καί τή λειτουργική τους αὐτάρκεια;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- W. R. Bion, *Recherches sur les petits groupes*, Editions PUF, 1972.
- C. Castoriadis, *L' institution imaginaire de la société*, Ed. Seuil, 1975.
- S. Freud, *Essais de Psychanalyse*, Petite bibliothèque Payot, 1973.
- , *Totem et Tabou*, Petite bibliothèque Payot, 1975.
- , *Malaise dans la civilisation*, Editions PUF, 1971.
- K. Horney, *Neurosis and Human Growth*, N.Y., Norton, 1950.
- E. Jaques, «Des systèmes sociaux comme défenses contre l' anxiété dépressive et l' anxiété de persécution», Μετάφραση στό *Psychologie Sociale* τοῦ A. Lévy, σελ. 546-564.
- G. Lapassade, *L' analyste et l' analyste*, Editions Gauthier-Villars, 1971.
- , *Groupes, organisations, institutions*, Editions Gauthier-Villars, 1974.
- H. Marcuse, *L' homme unidimensionnel*, Paris, Ed. de Minuit, 1964.
- M. Mead, «Coming of Age in Samoa», στό *Moeurs et sexualité en Océanie*, Paris, Plon, 1963.
- R. Meigniez, *L' analyse de groupe*, Editions Universitaires, 1970.
- I. Menzies, *Rapport sur une étude des services infirmiers d' un hôpital général*.
- R. Osborn, *Marxisme et Psychanalyse*, Petite bibliothèque Payot, 1969.
- M. Pages, *La vie affective des groupes*, Editions Dunod, 1970.
- N. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, Petite collection Maspero, 1972.
- W. Reich, *La psychologie de masse du fascisme*, Editions Payot, 1972.
- J. Stetz, *La psychologie sociale*, Editions Flammarion, 1963.